

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA MADANIYATGA OID TERMINLARNING LEKSIK, SEMANTIK VA DISKURS TAHLILI

Razoqova Kumush Sadriddinovna

ORCID: 0009-0006-4058-5789

k.s.razoqova@buxdu.uz

Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi madaniyatga oid terminlar leksik, semantik va diskurs jihatlaridan qiyosiy tahlil qilinadi. Terminlarning leksik-struktur xususiyatlari, ma'no tuzilishi (komponent tahlil asosida) va turli diskurs turlaridagi vazifasi yoritiladi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, madaniyatga oid terminlar nomlash bilan cheklanmaydi, balki xalqning qadriyatlar tizimi va ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini ifodalaydi. Ular tillararo ko'pincha qisman ekvivalentlik va tavsifiy izohlash orqali beriladi.

Kalit so'zlar: madaniyatga oid termin, lingvokulturologiya, realiya, komponent tahlil, diskurs, ekvivalentlik, madaniy skript

LEXICAL, SEMANTIC, AND DISCOURSE ANALYSIS OF CULTURE-RELATED TERMS IN ENGLISH AND UZBEK

Razoqova Kumush Sadriddinovna

ORCID: 0009-0006-4058-5789

k.s.razoqova@buxdu.uz

Bukhara State University

Abstract: The article presents a comparative lexical, semantic and discourse analysis of culture-related terms in English and Uzbek. It examines their lexical structure, semantic composition (through componential analysis) and functions in different types of discourse. The findings show that culture-related terms do not merely name phenomena but encode value systems and norms of social behaviour, and that they are usually rendered across the two languages through partial equivalence and descriptive glossing.

Keywords: culture-related term, linguoculturology, realia, componential analysis, discourse, equivalence, cultural script

1. Kirish

Globallashuv va madaniyatlararo muloqot kengayib borayotgan sharoitda til va madaniyat munosabati zamonaviy tilshunoslikning markaziy masalalaridan biriga

aylandi. Til aloqa vositasi bo'libgina qolmay, xalqning dunyoqarashi, tarixiy tajribasi va qadriyatlarini saqlaydi hamda avlodlarga yetkazadi [18; 4]. Bu g'oya antropotsentrik paradigmadagi rivojlantirilib, lisoniy birliklarni inson, uning bilimi va madaniyati bilan bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi [7; 3].

Til birliklari ichida madaniyatga oid terminlar alohida o'rin tutadi.³⁸ Ular muayyan xalqning moddiy va ma'naviy hayotini, urf-odatlarini, ijtimoiy institutlarini va axloqiy qadriyatlarini nomlaydi. A. Vejbitskaya ta'kidlaganidek, bunday "kalit so'zlar" madaniyatni tushunishga yo'l ochadi [19]. Ingliz tili german, o'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, ular turli madaniy-tarixiy muhitda shakllangan. Shu bois bunday terminlarning leksik ifodasi, ma'no tuzilishi va nutqdagi qo'llanishi ikki tilda sezilarli farq qiladi.

2. Material va metodlar

Maqola materiali sifatida ingliz va o'zbek tillarining izohli lug'atlari [1; 20], ommaviy axborot vositalari, turizm va rasmiy-institutsional matnlardan olingan misollar tanlab olindi. Tanlash mezonlari: birlik nomlagan hodisa muayyan madaniyatga xos bo'lishi va ikkinchi tilda to'liq ekvivalenti bo'lmasligi yoki qisman bo'lishi.

Maqolada quyidagi metodlar qo'llanildi: deskriptiv-qiyosiy metod - terminlarni ikki tilda tasniflash va qiyoslash uchun; lug'aviy ta'rif (definitson) tahlil - leksik ma'noni aniqlash uchun; komponent tahlil [17; 11] - ma'noni minimal semantik belgilarga ajratish uchun;³⁹ kontekstual va diskurs tahlil - N. Feyklaf taklif etgan uch o'lchovli model (matn, diskursiv amaliyot, ijtimoiy amaliyot) [12] hamda madaniy skriptlar yondashuvi [13] asosida; tarjima strategiyalari tahlili - P. Nyumark tasnifiga tayangan holda [16]. Nazariy asos sifatida individualizm-kollektivizm o'lchovidan ham foydalanildi.⁴⁰

3. Natijalar

3.1. Leksik tahlil

Tahlil madaniyatga oid terminlarni leksik jihatdan uch guruhga ajratish mumkinligini ko'rsatdi (1-jadval).

³⁸Maqolada "madaniyatga oid termin" deganda muayyan xalqning moddiy va ma'naviy hayoti, urf-odati, ijtimoiy institutlari va qadriyatlarini nomlovchi hamda madaniy ma'noga ega leksik birliklar tushuniladi.

³⁹Komponent tahlilda "+" belgi semaning mavjudligini, "-" yo'qligini, "±" kontekstga bog'liq ekanini bildiradi.

⁴⁰Hofstede o'lchovlari bu yerda faqat nazariy yo'nalish sifatida qo'llanildi; miqdoriy ko'rsatkichlar tahlilga kiritilmadi.

1-jadval. Madaniyatga oid terminlarning leksik tiplari

Guruh	Ingliz tilida	O'zbek tilida	Odatdagi tarjima strategiyasi
Ekvivalentsiz birliklar (realiyalar) ⁴¹	<i>brunch, pub, Thanksgiving</i>	<i>mahalla, hashar, do'ppi, sumalak</i>	transliteratsiya + izoh
Qisman ekvivalentli birliklar	<i>privacy, neighbourhood, hospitality</i>	<i>xususiy hayot, qo'shnichilik, mehmondo'stlik</i>	funksional analog, tavsif
Qadriyat-konseptlar	<i>fair play, common sense</i>	<i>ehtirom, hayo, oqsoqol</i>	tavsif, kalka

Morfologik-struktur jihatdan ingliz tilida so'z qo'shish (*small talk, fair play, tea break*) va konversiya yetakchilik qiladi. O'zbek tilida esa affiksatsiya (*mehmon+do'st+lik*), juft so'zlar (*ustoz-shogird, kelin-kuyov, ota-ona*) va arab-fors o'zlashmalari (*odob, ehtirom, hayo*) muhim o'rin tutadi. Juft so'zlar ko'pincha bitta madaniy munosabatni ikki qutbli tarzda ifodalaydi. Masalan, *ustoz-shogird* ikki ijtimoiy rolni va ularning o'zaro majburiyatini bir birlikda beradi. Ingliz tilida bunday munosabat odatda *mentor and mentee* kabi erkin birikma bilan ifodalanadi, bu esa unga madaniy barqarorlik bermaydi.

Tarjima jarayonida realiyalar ko'pincha o'z shaklini saqlaydi (*mahalla, hashar*), qisman ekvivalentli birliklar esa yaqin analog bilan almashtiriladi. Bu holat semantik siljish xavfini tug'diradi, chunki masalan *neighbourhood* so'zi *mahallaning* barcha madaniy komponentlarini qamrab olmaydi (3.2-bo'limga qarang).

3.2. Semantik tahlil

Komponent tahlil madaniyatga oid terminlarda muhim farqlarni ko'rsatadi. 2-jadvalda o'zbek tilidagi *mahalla* va ingliz tilidagi *neighbourhood* so'zlarining semantik tuzilishi taqqoslangan.⁴²

2-jadval. Mahalla va neighbourhood so'zlarining komponent tahlili

Semantik komponent	<i>neighbourhood</i>	<i>mahalla</i>
Hududiy birlik	+	+
Aholi (yashovchilar)	+	+

⁴¹Realiya — muayyan xalqning hayoti, maishiy va tarixiy xususiyatlarini nomlovchi, boshqa tilda to'liq ekvivalenti bo'lmagan so'z [5].

⁴²Ingliz tilidagi *neighbourhood* so'zining ma'nosi kontekstga qarab o'zgarishi mumkin; jadvalda uning umumiy, kundalik qo'llanishi asos qilib olindi.

Semantik komponent	<i>neighbourhood</i>	<i>mahalla</i>
Rasmiy o'zini o'zi boshqarish maqomi ⁴³	—	+
Oqsoqol va kengash kabi institutlar	—	+
Umumiy ijtimoiy majburiyat va o'zaro yordam	±	+
Marosimlarni birgalikda o'tkazish (to'y, aza)	—	+
Birgalikdagi mehnat (<i>hashar</i>)	—	+
Axloqiy nazorat funksiyasi	—	+

Jadvaldan ko'rinadiki, ingliz tilidagi so'z asosan hudud va aholi semalarini ifodalaydi, o'zbekcha termin esa ijtimoiy, institutsional va axloqiy semalar bilan boyitilgan. Bu farq ikki jamiyatning ijtimoiy tashkil etilishidagi o'ziga xoslikni aks ettiradi.

Ikkinchi misol - *hospitality* va *mehmondo'stlik*. Ikkala so'z ham "mehmonni qabul qilish" ma'nosiga ega, biroq ularning konnotativ va baholovchi komponentlari farq qiladi. O'zbek tilidagi "Mehmon - otangdan ulug'" maqoli mehmonni yuksak maqomga qo'yib, unga xizmat qilishni burch sifatida talqin qiladi. Ingliz tilidagi *Fish and visitors stink in three days* maqoli⁴⁴ esa mezbon va mehmon o'rtasidagi chegara hamda vaqt cheklovini ko'rsatadi. Bu kollektivistik va individualistik qadriyatlar o'rtasidagi umumiy farqlar bilan mos keladi [14]. Shuningdek, *privacy* ingliz madaniyatida ijobiy baholanuvchi markaziy qadriyat bo'lsa, o'zbekcha *xususiy hayot* yoki *yakkalik* har doim bir xil ijobiy baho olmaydi. Bu ikki tilda "shaxsiy chegara" tushunchasining har xil idrok etilishidan dalolat beradi.

Bundan tashqari, polisemiya va konnotatsiya masalasi ham muhim. Masalan, ingliz tilidagi *culture* so'zi "go'zal san'at", "hayot tarzi" va "biologik o'stirma" ma'nolariga ega, o'zbek tilidagi *madaniyat* esa asosan ijtimoiy-axloqiy va tarbiya bilan bog'liq ma'nolarni ham o'z ichiga oladi (*madaniyatli odam* - xushmuomala, tarbiyali). Demak, bir xil nomlanuvchi tushuncha ham ikki tilda turli semantik maydonda faoliyat yuritadi [11].

3.3. Diskurs tahlili

Diskurs darajasida madaniyatga oid terminlarning uch xususiyati aniqlandi.

⁴³Mahalla O'zbekiston qonunchiligida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi sifatida tan olingan.

⁴⁴Benjamin Franklinga nisbat beriladigan bu ibora "Poor Richard's Almanack"ka bog'lanadi.

Birinchidan, izohlash (glossing) strategiyasi. Xorijiy auditoriyaga mo'ljallangan turizm va institutsional matnlarda o'zbekcha realiyalar odatda birinchi qo'llanishda izohlanadi: *"the mahalla - a traditional neighbourhood community with its own self-governance"*. Keyingi qo'llanishlarda esa termin izohsiz ishlatiladi. Bu qo'llanish Feyklafning matn darajasidagi tahlili nuqtayi nazaridan termin o'zlashish jarayonining bosqichini ko'rsatadi [12]. Ingliz tilidagi madaniy terminlar (*brunch, Thanksgiving*) o'zbek matnlarida odatda transliteratsiya bilan beriladi, keyin tavsiflanadi.

Ikkinchidan, murojaat terminlari. O'zbek diskursida notanish shaxsga ham qarindoshlik terminlari bilan murojaat qilish keng tarqalgan: *aka, opa, amaki, xola, buvi*. Ingliz diskursida esa *Sir, Madam, Mr./Ms.* kabi rasmiy shakllar yoki ism bilan murojaat afzal ko'riladi.⁴⁵ Qarindoshlik terminlarining ijtimoiy sohaga kengayishi o'zbek muloqotida yaqinlik va hurmatning birgalikda ifodalanishini ko'rsatadi. Ingliz muloqotida esa masofa va tenglik me'yori yetakchi.

Uchinchidan, madaniy skriptlar. Madaniy skript nazariyasi [13] asosida o'zbek va ingliz tillaridagi mehmon qabul qilish diskursini quyidagicha umumlashtirish mumkin (3-jadval):⁴⁶

3-jadval. Mehmon qabul qilish diskursidagi madaniy skriptlar

	O'zbek skripti	Ingliz skripti
Asosiy fikr	"Mehmon kelsa, so'ramasdan ham dasturxon yozish kerak"	"Boshqalarga ortiqcha yuk bo'lmaslik kerak"
Tipik nutq	" <i>Marhamat, choy iching, ovqatdan oling</i> " (takroriy taklif)	" <i>Would you like some tea?</i> " (bir marta, tanlov bilan)
Rad etish	Odob doirasida bir necha marta taklifni takrorlash	Rad etishni birinchi javobdan qabul qilish

Bu farq terminlarning (*dasturxon, choyxona, marhamat*) faqat lug'aviy emas, balki xulq-atvor skriptlarini faollashtirish vazifasini ham bajarishini ko'rsatadi. Shuningdek, rasmiy diskursda (davlat hujjatlari, tarjima matnlari) madaniyatga oid terminlar ko'pincha institutsional maqom bilan bog'lanadi. Masalan, *mahalla* ilmiy va rasmiy matnlarda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish tizimi elementi sifatida beriladi, ommaviy va kundalik diskursda esa "jamo", "yaqinlar davrasi" kabi hissiy ma'nolarni ifodalaydi.

4. Muhokama

Tahlil natijalari uch daraja o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Leksik darajada ekvivalentsizlik (realiyalar) yoki qisman ekvivalentlik ikki madaniyatdagi hodisalar

⁴⁵Bunday farqlar barcha ingliz tilli hududlar va nutq vaziyatlari uchun mutlaq emas; bu yerda umumiy tendensiya haqida gap ketmoqda.

⁴⁶Skriptlar tavsifi soddalashtirilgan; ular nutq vaziyatiga ko'ra o'zgarishi mumkin.

to'plamining bir xil emasligi bilan izohlanadi. Semantik darajada esa bu farq ma'no komponentlarida - ayniqsa ijtimoiy, institutsional va baholovchi semalarda - namoyon bo'ladi. Diskurs darajasida bu semalar izohlash strategiyalari, murojaat shakllari va xulq-atvor skriptlarida faollashadi. Shunday qilib, madaniyatga oid terminni faqat lug'aviy ekvivalent bilan berish tarjimada va madaniyatlararo muloqotda semantik yo'qotishga olib keladi.

Natijalar Vejbitskaya [19] va Ter-Minasova [8] qarashlarini tasdiqlaydi: kalit so'zlar madaniyat qadriyatlarini ochadi va ular madaniyatlararo tushunmovchilikning asosiy manbalaridan biri bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, natijalar Nyumark [16] tavsiya etgan "madaniy to'laligini saqlash" va "o'quvchiga tushunarlilik" o'rtasidagi muvozanat tamoyilini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati: ikki tilli lug'atlarda madaniy semalarni aks ettiruvchi kengaytirilgan izohlar berish zarurligini ko'rsatadi; tarjimonlar uchun realiyalarni berish strategiyalarini asoslaydi; xorijiy til o'qitishda madaniy skriptlarni o'rgatish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [15]. Tadqiqotning cheklovi: materialning hajmi va janrlar qamrovi cheklangan. Kelgusida yirik korpuslar asosida miqdoriy tahlil (chastota, kollokatsiya) bilan to'ldirish maqsadga muvofiq.

5. Xulosa

1. Ingliz va o'zbek tillaridagi madaniyatga oid terminlar leksik jihatdan ekvivalentsiz birliklar, qisman ekvivalentli birliklar va qadriyat-konseptlarga bo'linadi; o'zbek tilida juft so'zlar va arab-fors o'zlashmalari, ingliz tilida so'z qo'shish va konversiya muhim o'rin tutadi.

2. Semantik jihatdan o'zbekcha terminlar (*mahalla, mehmondo'stlik*) ko'proq ijtimoiy-axloqiy va kollektiv semalarga, ingliz terminlari (*neighbourhood, privacy*) esa hudud va shaxsiy avtonomiya semalariga ega.

3. Diskursda bu farqlar izohlash strategiyalari, murojaat terminlari va madaniy skriptlar orqali namoyon bo'ladi.

4. Madaniyatga oid terminlarni tarjima qilish va o'qitishda ularning leksik, semantik va diskurs jihatlarini birgalikda hisobga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildli. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
2. Safarov Sh. Semantika. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013.
3. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. - Toshkent: Fan, 2013.
4. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. - М.: Русский язык, 1990.
5. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. - М.: Международные отношения, 1980.

6. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: Перемена, 2002.
7. Кубрякова Е. С. Язык и знание. - М.: Языки славянской культуры, 2004.
8. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М.: Слово, 2000.
9. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. - М.: Академический проект, 2004.
10. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. - Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
11. Cruse D. A. Meaning in Language. - Oxford: Oxford University Press, 2000.
12. Fairclough N. Discourse and Social Change. - Cambridge: Polity Press, 1992.
13. Goddard C., Wierzbicka A. Cultural scripts: What are they and what are they good for? // Intercultural Pragmatics. - 2004. - Vol. 1(2). - P. 153-166.
14. Hofstede G. Culture's Consequences. 2nd ed. - Thousand Oaks: Sage, 2001.
15. Kramsch C. Language and Culture. - Oxford: Oxford University Press, 1998.
16. Newmark P. A Textbook of Translation. - New York: Prentice Hall, 1988.
17. Nida E. A. Componential Analysis of Meaning. - The Hague: Mouton, 1975.
18. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. - New York: Harcourt, Brace, 1921.
19. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Keywords. - New York: Oxford University Press, 1997.
20. Oxford English Dictionary; Cambridge Dictionary. - URL: <https://www.oed.com>; <https://dictionary.cambridge.org>